

'Adelen udi Fyn, dens privilegier'

Historie/Jyske Samlinger, Bind Ny række, 16 (1985)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ho/ho_nrk_0016-PDF/ho_nrk_0016_75252.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=75252>

pdf genereret den : 28/5-2008

‘Adelen udi Fyn, dens privilegier’

Det fynske landemøde i 16. og 17. århundrede

af E. Ladewig Petersen

Tyvendedagen jul samledes den fynske adel til sit årlige møde, landemødet. Om adelsvedtægter og landemøders udvikling i 16. og 17. århundrede skriver professor, dr.phil. E. Ladewig Petersen. Han fastslår, at institutionaliseringen af landemødet 1547 skabte en adelskorporation, som sikrede den fynske adel en betydelig autonomi, og at landemødet over to århundreder indtil enevælden var i stand til at tillempe sig vekslende ydre forhold.

Ældre historikere har ofte brugt stærke ord om Christian III.s stadfæstelse af den fynske adels vedtægt 1547. I 1730'erne betegnede Hans Gram adelens landemøde som »en broderlig orden og liga«, en karakteristik, som L.S. Vedel Simonsen gentog ordret 1844. I den følgende generation brugte C.T. Engelstoft – mere præcist – etiketten »en formelig selskabs- eller standslov«, og i overensstemmelse hermed understreger senest Aa. Fasmer Blomberg den fynske adels enhed, og at landemødet og landstinget knyttede adelen nært til Odense¹. Det er rigtigt, at både den ældste vedtægt 1473, den kongelige stadfæstelse 1492, vedtægtsfornyelsen 1547 og det adelige landemøde repræsenterer stærke tilløb til korporationsdannelse, men derimod på forhånd langtfra givet, at akterne over det lange tidsspand 1473-1621 afspejler identiske situationer eller landemødefunktioner.

I

Ligesom ‘Lollands vilkår’ 1446 må Fyns vedtægt 1473 og den ændrede version 1492 snarest opfattes som symptom på, at adelen efter senmiddelalderens godsejerkrise påny var ved at rejse hovedet: Den forsøgte at stramme det økonomiske og retlige greb om fæstebønderne og at fastslå sine jord-

1. N. Krag & S. Stephanius, Kong Christian den Tredie... hans Historie I. Kjbh. 1776, s. 311 note 1; L.S. Vedel Simonsen, Bidrag til Odense Byes ældre Historie II:2, Odense 1844; s. 38; C.T. Engelstoft, Odense Byes Historie. 2. udg. Odense 1880/Kbh. 1978, s. 222; Aa. Fasmer Blomberg, Træk af den fynske Adels Historie. Fy. årb. II, Odense 1942, s. 80f.

drottlige rettigheder¹. Begge vedtægter rummer en stram regulering af fæsterens pligter og råderum, men det er næppe tilfældigt, at adelens årlige møder – *landemoder* – netop fra midten af 1400-tallet organiseres i tilknytning til årets første og normalt bedst besøgte landstingssession, ved Helligtrekongers dag eller efterhånden tyvendedagen jul (*in octavis trium regum*), som også hyppigt benyttes til offentliggørelse af vigtige, politiske afgørelser, rigslove og forordninger. Det gælder både snapstinget i Viborg og den fynske adels årlige landemode i Odense, som omtales første gang 1443². Uden at gå i enkeltheder er det velkendt, at Christiern II.s rigslovgivning 1521 forkyndes på disse landstingsmøder, at den jyske adelsreaktion et par år senere udnyttede landstingsmødet til at rejse oprørsfanerne, og at kongen selv samtidig udfoldede en febrilsk aktivitet fra Odense.

Vedtægterne fra 1400-tallet påberåber sig vel »vore (kongens) kære menige undersåtters bedste og bestand« eller på Lolland – hvor der kun er tale om en landstingsvedtagelse uden kongelig stadfæstelse som på Fyn – »landets bestandelses skyld«; men sandsynligvis dækker kansler Johan Friis' senere påtegning bedre over realiteterne: »Adelens udi Fyn privilegier, udgivne af kong Hans om politi udi Fyn, hvorledes holdes skal«. Friis formulerer forestillingen om lov og orden under adelige auspicer. Der blev vel ikke tale om nogen formel eller institutionel sammenkædning af adelens landemoder og landstingene, men måske nok til en vis grad om en praktisk. Landstingets voksende betydning for varetagelsen af adelens personlige eller godsmæssige interesser afspejles jo også i, at håndfæstningerne 1513 og 1523 lovfæstede, at landsdommerne skulde være adelige.

Vi kan notere os, at den lollandske adel ikke efter reformationen fulgte vedtægtsbestemmelserne op. Kun på Fyn synes adelen regelmæssigt eller jævnlige – vi ved det ikke – at have opretholdt sine landemoder i tilknytning til landstinget og sikkert bag lukkede døre³. Endelig forbindes møderne *in octavis trium regum* også tidligt med afgørelsen af terminsforretninger og ejendomshandeler, et forhold, der er bedst bevidnet på Fyn og i Jylland. Der er tale om en tidstypisk adelig korporatisme, som delvis savner side-stykke i de øvrige landsdele, men som formentlig kan være blevet begunstiget af det afsluttede, fynske øsamfund og Odenses centrale beliggenhed. På den anden side fik korporationen aldrig samme styrke og omfang som det slesvig-holstenske ridderskabs, som nævnes første gang 1439, og fik natur-

1. Da.Mag. 4.r. V. Kbh. 1884, s. 146-48 (1473); ÅGA V. Kjbh. 1871, s. 78-81 (1492) og 62-64 (Lollands vilkår); jf. E. Ladewig Petersen, Dansk socialhistorie III. Kbh. 1980, s. 171-81.

2. Rep. 1.r. III nr. 7401; jf. Hugo Matthiessen, Snapstinget. Kbh. 1946, s. 11-16.

3. Da.Mag. IV. Kjbh. 1749, s. 14 (1480); Vedel Simonsen, anf.arb. I:2. Odense 1842, s. 148f., 178, 184; II:1. 1843, s. 10.

ligvis heller aldrig dettes forfatningsmæssige eller bevillingsmæssige beføjelser. Til gengæld er der nok paralleller til pengemarkedet (*Umschlag*) i Kiel, som omtales 1473.

II

Vedtægtsændringerne 1547 gentog omtrent ordret de 55 år gamle restriktioner, men føjede nye regler til¹. Til det gældende håndfæstningsforbud mod ufri personers erhvervelse af frit gods ved køb eller pant tilføjede vedtægten nu forbud for adelige mod at sælge eller pantsætte til ufri. Kuriøst nok pådrog vanbyrdige, som overtrådte forbuddet, sig straf og fortabelse af godset, men ikke adelsmanden. Vigtigst var det dog, at landemodet, som holdes »i Odense efter gammel sædvane for adskillige sagers skyld«, institutionaliseres. Der påbydes mødepligt og foreskrives sanktioner for ulovlig udeblivelse. Endelig henvises al »kiv, slag eller trætte« mellem adelige indbyrdes til landemodet, som tillige omgives med retssikkerhed ved lejde og med retssanktioner mod modstræbende, som forsynder sig, eller som måtte udeblive eller ignorere landemodets afgørelser.

Ingressen til den kongelige stadfæstelse i påskeugen 1547 meddeler, at Johan Friis, rigskansler Anton Bryske til Langesø, fire fynske lensmænd og to menige adelige i Kolding overbragte artiklerne, som adelen »på vort (kongens) behag har berammet og samtykt herefter i vort land Fyn at ville holde«, muligt netop på landemodet. Vedtægten blev i Kolding godkendt af rigsrådet, og dens *sanctio* pålægger de kongelige lensmænd og fogeder at respektere artiklerne. Hvilken rolle Friis har spillet i denne sammenhæng ved vi ikke; men afgørende er det, at han ved sine påtegninger på begge de versioner, som foreligger, understreger, at der nu er tale om et »privilegium, at adelen i Fyn skal søge landemode 20. dagen jul under deres faldsmål, og hvorledes skal holdes med lov, ret og anden skik« indenfor adelen².

Kong Hans' »privilegium om politi i Fyn« var med ét slag blevet forvandlet til særprivilegium for den fynske adel, og dets betydning understreges ved, at det blev læst for »den menige adel« ved landemodet 1548, derefter

1. ÅGA V, s. 81 note 1.

2. Sst. V, s. 78 note 1. De to udfærdigelser bærer forskellig datering (30/3 og 6/4), og kun det sidste er underskrevet og beseglet af kongen. Friis synes at have opholdt sig i Kolding fra dec. 1546 til april 1547, uden at det naturligvis udelukker, at han kan have besøgt landemodet 1547; Da.Kanc.reg. 1535-50, s. 313ff.; Da.Mag. 4.r.I. Kbh. 1864, s. 243ff.; RA. Herredagsdombog nr. 5 (1545-49), fol. 97r-142v.

på landstinget og sidst for »menige almue«¹. Vigtigt er det, at den fynske adel på det næstfølgende landemøde 1550 vedtog et indbyrdes forpligtelsesbrev – en *conjuratio* af middelalderlig støbning, om man vil – som specielt hæfter sig ved mødepligten og reglerne om henvisning af uoverensstemmelser til mindelig eller retlig afgørelse på landemødet. Men et væsentligt og helt uhjemlet træk er det tillige, at forpligtelsesbrevet nu på én gang også inddrager konflikter mellem lensmænd og adelige og inddrager lensmændene institutionelt under forskrifterne². Man nåede således meget vidt i retning af selvstændig, fynsk adelsjurisdiktion, og betydningen fremgår yderligere ved, at den fynske adel ved denne lejlighed synes at være mødt omtrent mand af huse – 64 personer – med udelukkelse af adelsener og den odenseanske byadel.

Af de personer, der takseres til rostjeneste 1535 og 1539 var der 1550 mindre end halvparten tilbage; mandefaldet siden grevefejden havde været stort. Det er på mange måder en ny generation vi møder, blot ikke mindre stridbar og standsbevidst. Adelsmiljøet 1550 præges endnu ikke af de følgende slægtleds stigende aristokratiske eksklusivitet, trods vitterlige islæt af højadelige familier i et jævnt godsejersamfund. Den relative homogenitet kan bero på, at Fyn ikke i samme omfang som andre landsdele var blevet »hærget« af højadelens godssamling, men det kan – som Aksel E. Christensen har anført – være vanskeligt at afgøre, om disse forhold beror på den lokale adels solidaritet eller på specielle, økonomiske og sociale forhold på Fyn³. Adelsens 'feudale' instinkter sad den endnu i blodet; ejendommeligt nok gjorde gårdsretten 1562 endnu et forsøg på at håndhæve fortidens idealer, som selv kansleren synes at have delt⁴. Men heller ikke godsejerinstinkterne fornægtede sig. Også den ny generation i 1550 vågede nidkært over adelens privilegier og byrder, og netop reaktionerne 1547-50 kan opfattes som vidnesbyrd om massiv modstand mod 'det nye adelsvælde's' regeringsprincipper efter grevefejden.

1. ÅGA V, s. 78 note 1. Brevene blev opbevaret i rigsrådets arkiv og på Hesselager; Kr. Erslev, udg., Aktstykker til Oplysning om Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV.s Tid III. Kbh. 1888-90, s. 458 note 2; Wm. Christensen i Arkiv I. Kbh. 1967, s. 133f.
2. Da.Mag. 4.r.V, s. 149-51. Mødeprocenten fremgår ved sammenligninger med rostjenestetaksationen 1539 samt mønstringerne 1554, 1556 og 1558; sst. 3.r.VI. Kbh. 1860, s. 227-29; RA. D.Kanc. B 43.b: Mønstringsruller og rostjenestetaksationer 1535-63.
3. Aksel E. Christensen, Danmark, Norden og Østersøen. Kbh. 1976, s. 249f.; jf. nu E. Porsmose, Den regulerede landsby. Odense 1981, s. 393-423.
4. V.A. Secher, udg., Corpus Constitutionum Daniae I. Kbh. 1887-88 nr. 113 § 28; S.M. Gjellerup i HT 4.r. IV. Kbh. 1873-74, s. 19, 22ff.; jf. Knud J.V. Jespersen, Fra krigerkaste til godsejeradel. Krigshist. tidsskr. X. Kbh. 1974, s. 20-38; Rostjenestetaksation og adelsgods. Odense 1977, s. 31f., 39f., 99f.

Ganske kort omfattede regeringens program (med Astrid Friis) gældssænkningen efter grevefejden, opbygningen af ordinær statsfinansiell balance og – fra 1545 – forsøg på modernisering og centralisering af central- og lokalforvaltningen. Men det krydses af de stadige og kostbare mobiliseringer af hvervede tropper for at undgå at blive inddraget i konflikterne i det konfessionssplittede Tyskland. Faren nødvendiggjorde tillige – og billigere – en reorganisation af det nationale forsvar, som gjorde den adelige rostjeneste til politisk sprængstof. Den vigtige reces 1547 indskærpede adelens rostjenestepligt – men gentog i samme åndedræt håndfæstningsbestemmelsen om dens ret til frit at nyde sit gods og sine tjenere. De følgende år præges netop af regeringens målbevidste forsøg på at gennemføre den statslige centralisation af taksationerne, trods adelens – og vist ikke mindst den fynske – forsøg på at fastholde, at omfanget af dens rostjenestepligt var et anliggende, den selv afgjorde ved bevilling og selvtaksation¹.

Formelt var rostjenestepligten jo adelens eneste modydelse for privilegierne; dens modstand beroede blot næppe på, at den efter grevefejden intet havde lært og glemt alt, men sikkert også på, at den i form af almindelige eller regionale adelsskatter måtte bære sin andel i 1540'ernes tætte beskatning til afhjælpning af »rigens store udgift og gæld«. 1542 bevilgede rådet – mod kongelig revers – en 5 % formuesskat af fast ejendom (undtagen hoved- og sædegårde) og formue². 1545 fulgte et treårigt, rentefrit lån af adelen til gældsindfrielse³, og 1547 en fynsk særskat af adelens tjenere til finansiering af fæstningsbyggeriet på Nyborg slot, en skat, som blev gentaget 1552⁴. Og selvom denne skat – med en sats af 1 mr. pr. fæster – allerede 1547 indbragte 5.100 mr., måtte regeringen flere gange rykke, fordi »mange fortrykke sig ved at udgive både denne skat og de øvrige«⁵. Intet under, at adelen 1545 betingede sig, at rigskansler Anton Bryske blev bemyndiget til at indbetale adelslånene – 41.800 dr. – på omslaget i Kiel.

Og da ikke mindst, fordi uår – ledsaget af udførselsforbud for korn, kvæg og fetalje – indtraf med dyster punktlighed disse år, 1541-42, 1545-46, 1551-52, 1556-57. At adelen har kunnet udnytte (og misbruge) de vanskelige forhold til egen fordel ved vi fra regnskaberne fra det lille Tange gods

1. Jf. sst., s. 74-76; jf. s. 42f., 46f., 48f., 68.

2. Astrid Friis, Kansler Johan Friis' første aar. Reproudg. Kbh. 1970, s. 181f.; K.J.V. Jespersen, anf. arb., s. 101f., 265-67; jf. Da.Kanc. reg. 1535-50, s. 247f., 254f.

3. Da.Mag. 4.r.I, s. 142-46; Astrid Friis, Rigsraadet og statsfinanserne i Christian III.s regeringstid. Reproudg. Kbh. 1970, s. 6.

4. Nye da. Mag. VI. Kjbh. 1806, s. 177f.; Astrid Friis, anf. arb., s. 45ff.

5. Da.Mag. 4.r.I, s. 3, 110; Kanc.Brevb. 1551-55, s. 93; jf. Astrid Friis, anf. arb., s. 55.

(Øxendrup s.)¹; i hvert fald har en 5%-formueskat i sådanne år utvivlsomt oversteget adelsgodsets afkast. Hertil kom, at regeringen – med forbehold for udførselsforbuddene – efter møder med købstadsrepræsentanter i efteråret 1546 gav de skånske og fynske byer privilegier landskabsvis og omtrent enslydende². Reglerne falder meget nøje i tråd med recesbestemmelserne 1536, der havde forsøgt at sætte grænser for bl.a. adelens landprang og forprang; den store reces 1547 gentog disse bestemmelser, blot med den meget væsentlige tilføjelse, at det stod adelen frit for at udnytte sit gods således, at det gav det optimale udbytte, en passus, hvis herkomst næppe kræver nærmere fordybelse³.

Endelig bør man have i erindring, at adelen – således som Astrid Friis plæderede for – 1546-47 reagerede kraftigt mod regeringens just påbegyndte lensreformer. Rentemester Joachim Beck måtte ofres, officielt på grund af korruption, men han blev snedigt nok erstattet af den unge fynbo, Eskild Oxe til Løgismose, én af Johan Friis' protegéer. Den konservative Esge Bille fik rigshofmesterposten, ligesom også andre kompromisser og indrømmelser indgik i dette spil⁴. Den politiske spænding kan der næppe være tvivl om, men ligeså sandsynligt er det, at disse linier krydses af personlige aversioner eller slægtsmodsatninger, som vi næppe længere kan trænge til bunds i, og at situationen tillige afspejles i en serie celebre retssager, bl.a. med en række prominente fynske adelige som hovedfigurer.

Omtrent samtidig med, at den danske regering 1547 forgæves havde forsøgt at bilægge striden mellem kejser Karl V og hans protestantiske modstandere, vendte Jørgen Urne til Hindema hjem fra sachsisk krigstjeneste. Han blev meget hurtigt arresteret for ulovligt (i strid med Speyerfreden 1544) at hverve tropper til sachsisk krigstjeneste, men fremturede i sin protestantiske nidkærhed ved under et besøg på Hagenskov at beskyldte »nogle af Danmarks råd ... og besynderlig navngivet hr. Esge Bille« for at have saboteret mæglingen og modtaget kejserlig bestikkelse. Lidt nævenyttigt indberettede lensmanden, Jens Rotfeld sagen til rigens marsk, som atter må have underrettet Esge Bille, hvis katolske sindelag var notorisk⁵.

1. K. Hornbeck & H. Land Hansen, Tønggård gods 1553-1559. Odense 1980, s. 40ff., 51ff.
2. Krag & Stephanus, anf. arb. II Kjbh. 1778, s. 175f.; Aktstykker til Belysning af Danmarks indre Forhold I, udg. af Fyens Stifts litteraire Selskab. Odense 1842, s. 2-4.
3. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, Gamle danske Love IV. Kjbh. 1824, s. 227f.; E. Ladewig Petersen i Knud J.V. Jespersen, red., Rigsråd, adel og administration 1570-1648, Odense 1980, s. 155f.
4. Astrid Friis, anf. arb., s. 7ff., 27ff.; jf. Personalhist.tidsskr. 1962, s. 182f.
5. Wm. Møllerup, Bille-Ættens Historie I:2, s. 708 note 1; Kjbh. 1893 A. Thiset m.fl., Stamtavler over danske Adelsslægter VI. Kbh. 1905, s. 206f.

Formentlig er denne pinlige affære blevet dysset ned, men året efter var Jørgen Urne påny på krigsstien. Hans faders fætter, Christoffer Urne til Rygård havde sagsøgt ham for at være udeblevet fra et forligsmøde i august 1547, og Jørgen Urne svarede med et væbnet overfald på Rygård – i strid med den nys vedtagne vedtægt. Denne – også politisk – ubehagelige affære kostede Jørgen Urne en ydmyg afbigt i juli 1548, løfte om undersåtlig lydighed og om at afstå fra videre, ulovlig fejde¹. Til overflod understregede afbigten, at forligsmændene ikke havde formået at få den fynske vedtægt respekteret, men interessant nok præsenteres den her som en kongelig benådning, som den fynske adel havde accepteret, og som regeringen lagde vægt på at håndhæve med fast hånd.

Jørgen Urne døde hensynsfuldt nok samme år, men hans frænde på Rygård viste sig ikke mindre problematisk. 1548 sagsøgte Christoffer Urne omsonst kansleren for at have forfulgt Mullerup gård og gods ulovligt til lås². At sagen har irriteret Johan Friis er muligt; han havde 1544-48 omhyggeligt forfulgt Hesselager med underliggende gods – herunder Mullerup – til lås, en proces, der blev kronet med stamhusbevillingen i efteråret 1548. Det er ligeledes muligt, som Christoffer Urne påstod, at Friis hævnedes sig ved at nægte ham patronatsret til Langå kirke, en annekskirke under Hesselager. Men politisk farlig blev konflikten først, da Christoffer Urne i Odense 1549 – i fuldskab – beskyldte Johan Friis og Christian III for at have forgivet hans morbroder, Roskildebispen Joachim Rønnow og havde truet med, at »ild og rød lue« påny skulde gå over landet. Der blev øjeblikkeligt slået til: Rettertinget dømte ham efter kongens anklage til »hægte og god forvaring« for at hindre ham i atter at komme riget »til skade eller forfang«³.

Uden at følge denne langstrakte sag til dens bitre ende er flere forhold bemærkelsesværdige. For det første havde de »stolte Urner« – og blandt dem Christoffers fader, rigsråd Johan Urne – ikke alle gjort lige gode figurer under grevefejden, og regeringens frygt for gentagelse af borgerkrigen blev ikke blot siddende i blodet meget længe, men krævede også ubetinget – og som her: ubarmhjertig – retshåndhævelse efter krigen. For det andet kan vi notere os, at Christoffer Urnes slægtninge – og især moderen Anne Røn-

1. Da.Mag. 4.r.I, s. 218; 4.r.II, s. 99; Da.Kanc.reg. 1535-50, s. 472f.

2. RA. Rigens dombog litra B (1545-54), fol. 136r-37v. Jf. for det flg. Aktstykker til Belysning af Danmarks indre Forhold II. Odense 1845, s. 154-65; Saml. til Fyens Historie og Topographie III. Odense 1865, s. 125-31.

3. Kgl. B. Gl.kgl. saml. 844, 2°: Anne Krabbes kopibog, fol. 74r-76v; J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, Udg., Udvalg af gamle danske Domme III. Kjbh. 1845, s. 13; Aa. Fasmer Blomberg. Christoffer Urne til Rygård. Fy.årb. IX. 1965, s. 115-25.

now og morbroderen Ejler Rønnow til Hvidkilde – synes at have kanaliseret deres anstrengelser for at få ham frigivet via det fynske landemøde¹.

Selv med forbehold for alle uopklarlige omstændigheder må vi således antage, at den fynske vedtægts metamorfose til adeligt privilegium 1547 må tolkes både som et forsøg på fra adelens side at skabe regional autonomi med den dertil hørende selvdisciplin eller selvjustits og som udslag af de mange spændinger – politiske, militære, fiskale og personlige – som synes at have kendetegnet 1540'erne. Symptomatisk nok reagerede adelen påny, da regeringen i sensommeren 1551 kaldte adelen til møder for – som det viste sig – at foretage en »optegning af deres rustning«. I et ledsagebrev til Friis, som sammen med Anton Bryske og Ejler Rønnow skulde forestå taksationen, hedder det da også, at såfremt han »føler sig besværet ved at udføre dette hverv«, kunde han overlade sin plads til landsdommer Verner Svale og Mikkel Brockenhuus². Den fynske adels svar blev den transsumpt af vedtægterne, rigskansleren måtte udstede 20. august i forbindelse med taksationen³.

Også den jyske adel reagerede; af omkostningsmæssige grunde ønskede den stiftsmæssig rostjenesteorganisation; et ønske regeringen bøjede sig for ved mønstringen 1552⁴. Men jyderne slog sig ikke til tåls dermed; i februar 1552 forpligtede 117 jyske adelige – meget nært halvdelen af alle dem, som takseredes 1551 – i et brev på egne og deres efterkommeres vegne sig til at respektere »nogle privilegier og friheder«, som kongen havde »konfirmeret og stadfæstet« og til at møde til årligt landemøde i Viborg Trinitatis søndag⁵. Hverken privilegiernes tilblivelse eller selve privilegiebrevet kendes, men der kan være grund til at antage, at det har ligget nært op ad den fem år gamle fynske vedtægt af den simple grund – at den jyske adels forpligtelsesbrev ord til andet gentager det fynske fra 1550.

Forpligtelsesbrevet indeholder således både en bemærkelsesværdig afsmitningseffekt, og en reaktion mod den aktuelle situation, ligesom på Fyn. Men selvom mønstringen i Århus i september 1552 efter lederen, Peder Billes indberetning havde været »ustraffelig«⁶, benyttede den jyske adel lejligheden til »ganske ydmygeligen« at begære oprettelse af to jomfruklostre til at »indgive deres børn udi, at de ikke for mange årsagers skyld skulde nødes til at give dem til bønder og ufri folk«; og endelig fordrede den

1. Sst., s. 116-19; RA.D.kanc. B 44: Indlæg til registranterne 1559 27/11 og 1560 29/11.

2. Kanc.Brevb. 1551-55, s. 53, 58, 68; jf. Knud J.V. Jespersen, anf.arb., s. 44-46.

3. ÅGA V, s. 78 note 1; Da.Mag. 4.r.V, s. 151.

4. Kanc.Brevb. 1551-55, s. 177f.; Knud J.V. Jespersen. anf.arb., s. 46f., 288.

5. Krag & Stephanius, anf.arb. Supplement. Kjbh. 1779, s. 113-15.

6. RA. D.kanc. B 44: Indlæg til registranterne 1552 29/9.

jyske adel tilbagegivelse af gaver i fast ejendom til kirken¹. Alle omstændigheder taler således for at opfatte de fynske og jyske privilegier som regionale adelsreaktioner internt og overfor centralmagten, mest vidtgående på Fyn, men med klar afsmitning i Jylland.

III

Hvorledes det fynske landemode fungerede de følgende generationer ved vi meget lidt om. Det nævnes sporadisk, men navnlig viser en række adelspersoners – 121 ialt – underskrift på transsumpten fra 1551 til ca. 1621 os, at det jævnligt fungerede². Enkelte adelige tog forbehold: »så længe jeg opholder mig i Fyn« eller for lovligt forfald. Alligevel havde vedtægten tilstrækkelig betydning til, at den fynske adel ved tronfølgervalget 1608 indhentede kongelig stadfæstelse, muligvis også i forbindelse med den fynske adels hyldning af den unge Christian IV i 1582³.

En detaljeret konfrontation med rostjenestetaksationerne og mønstringerne viser, at kun meget få nye kom til 1554-58, ved mønstringen 1574 derimod 30-35, knap så mange ved taksationen 1587/88 og betydeligt færre ved taksationerne 1609-17. Generationsskifte spiller altså formentlig en vis rolle, men går vi den modsatte vej, viser det sig, at 49 (71 %) af de 69 godsejere, som registreres 1587/88, har underskrevet transsumpten. De manglende personer var med et par enkelte undtagelser små godsejere. 1617 har derimod kun 16 (39 %) af rostjenestetaksationens 41 mandlige godsejere underskrevet⁴; denne gang mangler i stor udstrækning også større godsejere med besiddelser også i andre landsdele. Uden at overfortolke tallene, kunde materialet således tolkes som vidnesbyrd om den koncentration og aristokratisering af ejendomsfordelingen, som fandt sted i løbet af denne periode; disse processer *kan* have reduceret landemodets betydning.

Alligevel var det forhastet, at den kgl. historiograf Claus Lyskander 1622 påstod, at landemodet befandt sig i forfald. Ganske vist mødes adelen årligt til landemode for at afgøre sine indbyrdes stridigheder i mindelighed og »med et stort banquet«; men »den sidste, onde, bange og syndige verdens

1. Krag & Stephanius, anf. arb. Supplement, s. 110.

2. Kolderup-Rosenvinge, Gamle danske Domme I. Kjbh. 1842, s. 296 (1560); Vedel Simonsen, anf. arb. II:2, s. 177f. (1576); Da.Mag. 4.r.V, s. 151f. Underskrifterne lader sig oftest ikke tidsfæste.

3. ÅGA V, s. 78 note 1; Krag & Stephanius, anf. arb. II, s. 197 note 2.

4. RA. D.Kanc. B 96: Rostjenestetaksationer på adelen 1574-1672, takseringer 1587/88 og 1617, jf. Knud J.V. Jespersen, anf. arb., kap. VII.

alder haver (det) nu svækket og tid efter tid ladet falde og afskaffes«¹. Tværtimod vedtog de tilstedeværende 17 prominente adelige 1621 en stramning af vedtægterne. Bøden for ulovlig udeblivelse 'pristalsreguleres' til 30 enkende dr.; der blev givet 'amnesti' for dem, der var udeblevet 1619-20, hvorimod de, som ifølge en afgørelse 1618 var blevet ikendt bod, ikke kunde slippe².

1625 måtte landemodet påny skærpe sanktionerne ved »skriftligt at mane de, som var udeblevet, og dem, som dette ikke vil agte, at stævne for kongen og rådet«³. Skærpelsen fulgte nok den normale – og efter vedtægterne 1547 eneste logiske – instansfølge, men den indeholder samtidig en ganske alvorlig demonstration, der understreges ved, at man samtidig forhandlede med Claus Brockenhuus til Broholm om køb af hans ejendom, »bispegården« i Odense til fast landemodet, omend som man kunne vente, forgæves. På den anden side er det også iøjnefaldende, at omtrent halvdelen af de tilstedeværende 1621 tilhørte den unge generation (født 1585-95), som netop befandt sig undervejs mod politisk eller social karriere: Jørgen Brahe til Hvedholm, 'unge' Henning Walckendorff til Brangstrup, Erik Bille til Kjersgård, jyden Sten Rodsten osv.

Lyskander fældede sin dom for hastigt. Men det vilde være nærliggende at forbinde hans forestilling om onde og syndige tider og den vågnende adelige aktivitet 1618-25 med det voldsomme opbrud, som gældsstiftelse, godsspekulation og økonomiske kriser i forbindelse med adelsmiljøets aristokratisering havde skabt, og som nærmede sig kaos i disse år. Notoriske spekulanter havde også hærget Fyn, Claus Brockenhuus, Ejler Quitzow til Lykkesholm, Frederik Markdanner til Rønningsøgård, Hans Oldeland til Skinnerup, Truid Bryske til Langesø og andre⁴. For slet ikke at nævne Breide Rantzau (d. 1618) – og hans børn og svigerbørn – som systematisk havde opkøbt ni fynske godser udover Rantzausholm 1589-1614⁵. Stramningen må således snarest opfattes som solidaritetsforholdsregler for at afvende katastrofen, men den havde også givet landemodet nyt liv og nye funktioner.

Men blot påny funktioner, som hastigt blev ændret. 1621, 1626 og 1635 omtales Landemodets normale virksomhed, ikraftsættelse af kongelige forordninger, en dom over Odensekøbmanden Augustin Ebbel for ulovlig jagt

1. P.F. Suhm, Samlinger til den Danske Historie I:2. Kjbh. 1780, s. 69.

2. Da.Mag. 4.r.V, s. 153f.

3. L.S. Vedel Simonsen, Hr. Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse. Odense 1845, s. 143.

4. O. Fenger og E. Ladewig Petersen, Adel forpligter: Studier i den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede. Kbh. 1983, s. 190-223.

5. Jf. P. Colding i DBL (2) XIX. Kbh. 1940, s. 107.

osv¹. Kejserkrigen og den vanskelige periode frem til svenskekrigene 1657-60 medførte blot, at de adelige møder og bevillinger i stigende omfang og for første gang under statsmagtens auspicer kunne knyttes til landemodet, første gang 1627, da man forhandlede om indkvartering af tropper, men efterfulgt af rådsmøde og stændermøde til ekstraordinære bevillinger². Videre medførte oprettelsen af landkommissariatet og hartkornskontributionerne 1638 samt genbevillingerne 1639-42, at adelsmøderne forvandles til repræsentative organer; og da landkommissariatet institutionaliseredes 1645 kom adelsmøderne til at fungere både som bevillingsorganisation og politisk baggrundsgruppe, selvom rigsrådet 1648 delvis udmanøvrerede landkommissariatet³.

Det er muligt, at den særinstitution, landemodet var, kan have lettet statsmagtens muligheder for at kanalisere sine bevillingskrav og for kontrol på Fyn. Men muligt også, at den stærkere korporatisme kan have befordret den konservative opposition, som ikke mindst præger den fynske adels holdning, specielt efter Torstenssonsfejden. Allerede rigsmarsk Anders Bille til Damsbos militære dispositioner under krigen havde nedkaldt majestæten vrede over ham. Men navnlig tørnede han og rigsråd Mogens Kaas til Støvring 1645 sammen med Christian IV, fordi de som fynske repræsentanter for rådet ikke havde kunnet formå deres standsfæller til at vedtage de bevillinger, kongen fandt nødvendige – samtidig med, at den fynske adel bebrejdede dem, at de varetog dens interesser ilde⁴. Disse konflikter må formentlig ses i forbindelse med, at Christian IV omsider i december 1644 optog Jørgen Brahe – Anders Billes nabo og konkurrent – i rigsrådet⁵. Men havde majestæten håbet i Jørgen Brahe at få en modvægt mod rigsmarsken og Mogens Kaas og en loyal støtte i »kongen af Fyn«, er han blevet skuffet. Som toneangivende i den fynske adel organiserede Jørgen Brahe tværtimod oppositionen mod den stadige strøm af statslige bevillingskrav, ligesom det ved forhandlingerne om den nye og reducerede hærordning 1652 lykkedes denne at gennemtvinge en billigere, fynsk særordning⁶. En tilsvarende opposition spores i Skåne under ledelse af den stenrige rigsråd Tage Thott,

1. Da.Mag. 4.r.V, s. 153; Vedel Simonsen, anf.arb., s. 36 og 70. Adelen købte endelig 1634 Podebusk'ernes gård på St. Knuds Kirkegård; Blomberg, Fynsk adel, s. 81.

2. Vedel Simonsen, anf.arb., s. 41f.

3. Erslev, anf.udg. II, s. 491, 517, 531, 552, 567, 597; III, s. 589-91; Vedel Simonsen, anf.arb., s. 83, 85, 93, 99, 117f., 125; jf. Leon Jespersen, Landkommissærinstitutionen i Christian IV.s tid. HT 81, Kbh. 1981, s. 90-99.

4. K.C. Rockstroh, Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede I. Kbh. 1909, s. 161ff., 168ff.

5. Henry Bruun i DBL (2) III. Kbh. 1934, s. 568f.

6. K.C. Rockstroh, anf.arb. I, s. 209f., 219f.

blot uden tilsvarende resultater¹ – og måske bl.a. fordi Tage Thott ikke som Jørgen Brahe havde noget organiseret instrument til at kanalisere den konservative godsejeropposition.

IV

Vedtægterne 1473 og 1492 havde været betinget af specielle, økonomiske og sociale vilkår, snarest produkter af godsejerreaktionen efter senmiddelalderens krise. Ved institutionaliseringen af landemodet 1547 lykkedes det imidlertid den fynske adel i en konfliktfyldt sammenhæng at fylde ny vin på gamle sække; vedtægtsfornyelsen skabte på én gang en korporation, som kunde sikre den fynske adel en høj grad af autonomi, og et instrument til selvdisciplinering og selvjustits. Godskoncentrationsprocessen og kriserne i årtierne omkring 1600 synes imidlertid at have svækket landemodet institutions betydning og slagkraft, indtil det tilstundende kaos 1618-25 nødvendiggjorde en reorganisation. Den kom blot på et tidspunkt, da den ekspanderende statsmagts bevillingskrav påny omformede landemodet. Statsmagten kunne nok udnytte landemodet til at kanalisere sine krav, men omvendt gav det også den fynske adel udvej for organisation af en stærkere, konservativ opposition, end de øvrige landsdeles adel måske kunne få afløb for. Landemodet viste sig altså istand til over to århundreder at tillempe sig vekslende ydre forhold, indtil enevælden overflødiggjorde det eller gjorde det meningsløst.

1. Sst. I, 212f., 219, 234.